

Demograafiline nüüdisajastumine Eestis: 1850–1899 sündinud naiste emaduslugude analüüs

Mark Gortfelder, Allan Puur*

Sissejuhatus

Kui riigivanem Konstantin Päts 1934. aasta viimase päeva viimaseil minuiteil uusaastakõnet pidas, peatus ta lisaks lõppeva aasta pöördelistele poliitilistele sündmustele ja enese käikude põhjendamisele ka ühel sootuks erineval teemal. Nimelt esitas ta üleskutse: kindlustamaks majanduse, rahva ja riigi jätkuvat arengut, on vaja, et „meie rahvas kasvaks ja sigiks“. Oma-moodi teetähisena lisas ta, et Eesti suudaks ära toita ka kaks korda rohkem inimesi.¹

See ei olnud esimene kord, kui Eesti avalikkuses oli tõstatatud rahvastiku vähese juurdekasvu teema. Juba 1897. aasta rahvaloenduse tulemuste avaldamisel kurtis Postimees, et rahvaarv on sisuliselt lõpetanud kasvamise.² Esimese maailmasõja eel oli välja kujunenud ka juba kaks koolkonda selle seletamisel. Oli neid, kes seostasid vähest sündimust (ja suurt väljarännet) vaesuse, maapuuduse ning linnade ja tööstuse kasina arenguga.³ Teised nägid põhjusena linnaliku „kultura“ võidukäiku ning muutunud väärtushinnanguid, mis rõhutasid individualismi ja „isiklikku hõlbuelu“.⁴ Pätsi uusaastakõne ja mõni päev hiljem toimunud rahvusliku kasvatuskongressi järel aga sai see teema ühiskonnas senisest sootuks rohkem tähelepanu.⁵ Konsensus oli, et „tühjad hällid“ ja üha suurenev „raugastumine“ on probleemid, mis rahva ja riigi käekäiku ohustavad, kuid hinnangud selle tõsidusele, põhjustele ning võimalikele lahendustele erinesid. Riigivõim asus välja töötama rahvastikukasvu soodustavaid meetmeid, milledest küll enne omariikluse kaotamist jõuti ellu viia vähesed.⁶ Teema muutis kaasaegsete jaoks valulikumaks 1930. aastate välispoliitiline kontekst, kus lisaks oma rahvaarvu kiiresti kasvatavale ja Eesti omariiklust ohustavale Venemaale oli idas eluruumi otsimas ka Saksamaa, kus sündimus näitas Kolmanda Riigi ajal selget tõusutrendi.

Käesoleva artikli eesmärk on käsitleda Eesti rahvastiku üleminekut traditsiooniliselt, suu-

* Mark Gortfelder (1991), MA, Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Keskus, doktorant, nooremteadur, mark.gortfelder@tlu.ee; Allan Puur (1963), PhD, Tallinna Ülikooli ühiskonnateaduste instituudi professor ja Eesti Demograafia Keskuse juhtivateadur, puur@tlu.ee

¹ Riigivanem K. Pätsi kõne aastavahetusel. – Päevaleht, 01.01.1935, lk. 1.

² Rahvaarv ei kasva. – Postimees, 16.04.1897, lk. 1.

³ Kust tuleb meie rahva visa signemise peapõhjused? – Päevaleht, 07.02.1908, lk. 1. Refereeritud K. Koniku ettekannet; N. Köstner. Rahva arvu kasvamine Eestimaal. Tartu: Noor-Eesti, 1915. Kirjutatud 1910.

⁴ Esimene nõudmine. – Postimees, 29.01.1910, lk. 1; Mis laastab maad? Mis hävitab rahvast? – Postimees, 07.–11.12.1913, lk.1; M. J. Eisen. Eesti rahva kasvamine. – Eesti Kirjandus 1910, Tartu: Postimees, 1910, lk. 49–58.

⁵ H. Madisson (toim.) Eesti rahva tulevik: II Rahvusliku kasvatuskongressi kõned ja läbirääkimised. Tartu: Tulevik, 1935. Kongressi korraldajad kogusid ajakirjanduses saadud vastukaja kokku ja säilitasid selle: Ajalehe väljalõiked II Rahvusliku Kasvatuskongressi ja rahvastiku juurdekasvu probleemide kohta. RA, ERA.4855.1.11–12.

⁶ Rohkem lapsi – rohkem võimalusi laste kasvatamiseks. – Postimees 10.10.1936, lk. 5; Abiellumislauend ja sünnituspreemiad. – Postimees, 14.11.1936, lk. 4; Riigivolikogus arutati rahvatervishoiu küsimusi. – Päevaleht, 10.01.1940, lk. 5.

relt ja vähe reguleeritud sündimusele, madalale ja reguleeritud sündimusele, tuginedes aastail 1850–1899 sündinud naiste emaduslugudele, mis pärinevad hiljuti digiteeritud Eesti sõjaeelsest pereregistrist. Just nendes põlvkondades toimus Eesti demograafiline üleminek (ehk revolutsioon) oma põhiosas. Ülemineku eel sündis siinmail keskmiselt 4,5–5 last naise kohta, kellest ligikaudu pooled surid enne täiskasvanuiga. Demograafiline revolutsioon tähendabki põhjapanevat ning pöördumatut suremuse ja sündimuse vähenemist. Ülemineku lõpuks peetakse olukorda, kus naised saavad keskmiselt 2 last, kellest enne täisiga maetakse vaid vähesed.

Varasemalt on Eesti sündimusüleminekut uuritud peamiselt rahvaloenduste ja iga-aastase rahvastikustatistika põhjal, mille pakutavad koondandmed võimaldavad võrdlemisi piiratud analüüsi. Pereregistri näol on aga tegemist isikupõhiste andmetega, mis lubab sündimust märksa nüansirohkemalt lahata. Emaduslugude kasutamine käesolevas artiklis võimaldab kindlaks teha nii naiste elu jooksul sündinud laste koguarvu kui ka selgitada selleni jõudmise teid. Kuivõrd Teise maailmasõja eelsed üleriigilised registriandmed on haruldased ka maailma mastaabis, siis on pakutav analüüs väärtuslik ka laiemalt.

Uurimisseis

Kuigi sündimuse vähenemine pälvis Eestis tähelepanu juba 20. sajandi algusest, jäi arutelude tase selle küsimuse ümber lihtsakoeliseks. See tulenes paljuski ka rahvastikuteabe piiratusest, sest nüüdisaegne statistikorraldus sai Eestis alguse alles iseseisvumisega.⁷ Tsaariajal toimunud kaks rahvaloendust (1881, 1897) andsid kokkuvõtlikke andmeid rahvaarvu ja rahvastiku koostise osas. Sündide, surmade ja abielude registreerimisel põhinevat iga-aastast rahvastikustatistikat koguti ja avaldati kubermangude statistika kogumikes, kuid lihtsad arvread palju analüüsivõimalusi ei paku.

Matthias Johann Eisen ja Nikolai Köstner olid esimesed, kes tegelesid spetsiifiliselt Eesti sündimuse ja rahvaarvu kasvu aeglustumise probleemiga, kasutades selleks iseseisvumise eel saadaolevaid andmeid. Kuigi nad jäid asetleidnud muutuste põhjuste määratlemisel eri seisukohtadele, leidsid mõlemad, et alates 19. sajandi lõpust oli sündimus mõõdetuna üldkordajaga langustrendis.⁸ Eesti Vabariigi algusajal kaitses Mats Nõges doktoritöö, milles analüüsis Viljandimaa kihelkondade meetrikate alusel rahvastikutrende 1830. aastatest kuni Eesti Vabariigini.⁹ Samuti üldkordajat kasutades dateeris ta sündimuse pöördumatu languse alguse selles majanduslikult ja kultuuriliselt kõige edasijõudnumas maakonnas 1870. aastatesse.

Noor Eesti riik suutis lühikese aja jooksul üles ehitada eesrindliku statistikorralduse, mille raames kogutud andmed said ühiskonnas tänu regulaarsele publitseerimisele ka varasemast enam tähelepanu.¹⁰ Iga-aastases rahvastikustatistikas asendati varasem kord, kus usuühingud esitasid statistikaasutusele kogudustes registreeritud sündmuste kohta kord aastas kokkuvõtteid, tänapäevase süsteemiga, kus iga sünni, surma ja abielu kohta täideti ning edastati statistika keskbüroole eraldi teateleht. See tagas ühtsel alusel põhineva rahvastikustatistika ja tegi võimalikuks kogutud teabe oluliselt mitmekülgsema läbitöötamise, samas kui varasem süsteem oli mõjutatud konfessioonide ja konkreetsete vaimulike praktika ebahütlusest.¹¹ 1926. aastal jõustunud seadusega¹² demograafiliste sündmuste registreerimine

⁷ A. Pullerits. Statistika iseseisvuse ajal. – Eesti Statistika 1928, nr. 2, lk. 65–72.

⁸ Sündimuse üldkordaja mõõdab sünde aastas 1000 elaniku kohta. Tegemist on kõige lihtsama rahvastiku-protseesse iseloomustava näitavuga. M. J. Eisen. Eesti rahva kasvamine; N. Köstner. Rahva arvu kasvamine Eestimaal.

⁹ M. Nõges. Rahvamuutused Viljandi maakonnas 1801.–1923. a. Tartu Ülikool: 1925. Eelkõige tabel lk. 245.

¹⁰ A. Tooms. Rahva suhtumine statistikale Eestis. – Eesti Statistika, nr. 2, 1928, lk. 73–74.

¹¹ A. Pullerits. Statistika iseseisvuse ajal, lk. 65.

¹² Riigi Teataja 1925, 191/192, 110, Perekonnaseisu seadus.

ilmalikustati ning pandi alus ka siinse artikli allikaks olevale pereregistrile. Nii oli võimalik lisaks üldkordajale, mis on väga tundlik rahvastiku vanuskoostise muutuste suhtes, võtta kasutusse sündimuse erikordaja (sündide arv tuhande 15–49-aastase naise kohta), mis annab sündimuse tasemest täpsema pildi.

1922. ja 1934. aasta rahvaloendustel küsiti kõikidelt täisealistelt naistelt ka nende elu jooksul sünnitatud laste arvu, mis annab esmakordselt teavet Eesti põlvkonna- ehk kohort-sündimuse kohta. Periood- ning kohort- ehk põlvkonnanaõtjate eristust on oluline tähele panna. Kui perioodnaõtja mõõdab sündimuse taset teatud ajavahemikul (enamasti kalendriaastal), siis kohortnaõtja mõõdab naiste poolt sünnitatud laste koguarvu. Andmete kogumise ajaks reproduktiiviea lõppu jõudnud põlvkondade puhul annab sünnitatud laste koguarv täpse hinnangu iga põlvkonna panusest rahvastikutaastesse. Perioodnaõtjatega pole sellist põhjapanevat hinnangut võimalik anda.

Loendustest saadud sündimuse teave publitseeriti kahjuks vähese detailsusega ning algandmestik hävis Teises maailmasõjas. 1922. aasta loenduse sündimusandmed avaldati¹³ mitte keskmise laste arvuna, vaid tabelina, kus naised olid jaotatud sünniaasta ja laste arvu järgi (0,1,2,3,4 ja 5+ last). Loenduse ajal abielus olnud naistele arvutas Kalev Katus välja kümne aasta (pikkuste) põlvkondade keskmise laste arvu, eeldades, et viis või enam last saanud naiste keskmine oli seitse last, mis, nagu ta isegi tõdeb, ei ole kindlasti täpne.¹⁴ Katuse tulemustest on siiski näha sündimuse langustrend. Kui enne 1853. aastat sündinud abielunaiste keskmine oli 4,7 last, siis 1873–1882 sündinute puhul oli see langenud juba alla nelja. 1934. aasta tulemuste puhul on keskmine publikatsioonis ära toodud,¹⁵ kuid kahjuks 20-aastaste vanusevahemike (viimane 70+) kaupa, mis ei anna sündimuse muutusest head ülevaadet.

Toonased statistikud näitasid samuti, et kuigi sündide arv Eestis ületas endiselt surmade arvu (erandiks 1929. aasta)¹⁶ ning rahvaarv jätkas seetõttu kasvamist, oli see tingitud sellest, et lapsesaamise eas olid maailmasõjajärelsel kümnenditel ilmavalgust näinud suured põlvkonnad. Lapsi ühe naise kohta sündis neis põlvkondades aga vähe. Nii oli vanuskoostise mõju eemaldades Eesti iive juba negatiivne. Eesti esimene rahvastikuprognosis ennustas sajandi lõpuks rahvaarvuks tollase 1,1 miljoni ja Pätsi poolt välja käidud kahe miljoni asemel hoopis 861 000.¹⁷

Teine maailmasõda ja omariikluse kaotus tõid Eestis katkestuse rahvastiku-uuringutesse. Ajaloodemograafia tuli sellest välja 1960. aastate lõpul. Heldur Palli, Sulev Vahtre jt. uurimused keskendusid varasemale, demograafilise ülemineku eelsele perioodile.¹⁸ Väljaspool Eestit oli demograafilise ülemineku ajastut siinsete rannarootslaste seas uurinud Hannes Hyrenius.¹⁹ Vene tsaaririigi, sealhulgas Balti provintside rahvastikuarengut aastatel 1861–1913 käsitles ülevaatlikult ka Adolf Rashin.²⁰

Euroopa sündimusülemineku käsitlemisel kuulub keskne roll Princetoni projektile, mis uuris sündimuse vähenemise kulgu ja selle põhjusi Euroopa ühiskondades. Projekt rajanes koondandmete analüüsil – uurimisüksusteks olid riigist ühe astme võrra madalama tasandi

¹³ Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924, lk. 29.

¹⁴ K. Katus. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania. – Demographic Trends and Patterns in the Soviet Union before 1991, lk. 104.

¹⁵ Rahvastikuprobleeme Eestis: II rahvaloenduse tulemusi, vihk IV. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1937, lk. 126.

¹⁶ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk. 152.

¹⁷ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk. 152–154.

¹⁸ H. Palli. Eesti ajalooline demograafia: saavutusi, probleeme, ülesandeid. – Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, 1973, lk. 18–33.

¹⁹ H. Hyrenius. Estlands svenskarna: demografiska studier. Lund: CWK Gleerup, 1942.

²⁰ A. G. Rashin. Naselenie Rossii za 100 let (1811–1913 gg.): statističeskie očerki. Moskva: Gosstatizdat, 1956, lk. 167–168.

haldusüksused. Eesti ainek on käsitletud Princetoni projekti Venemaal puudutanud raamatus.²¹ Taasiseseisvunud Eestis analüüsis Kalev Katus sama metoodikat kasutades sündimusülemineku kulgu Eestis täpsemalt, näidates muu hulgas, et 1880. aastate alguseks oli sündimusüleminek Eestis juba alanud ning veel madalam oli sündimustase tollal vaid Prantsusmaal, Iirimaal, Šveitsis ja Rootsis.²²

Eesti pereregister

Lisaks rahvastikusündmuste registreerimise uuele korrale nägi 1926. aastal loodud süsteem ette perekonnakirjade sisseadmise, mida nimetame pereregistriks. Erinevalt sünni-, surma- ja abieluregistritest olid perekonnakirjad isiku-, mitte aga sündmusekesksed, seega viitame neile kui isikukirjetele. Pereregistri isikukirje sisaldas inimese nime, sünniaega ja -kohta, teavet demograafiliste põhisündmuste kohta sünnist surmani ning „vertikaalsete“ (lapsed ja vanemad) ja „horisontaalsete“ (abikaasad) peresidemete kohta. Kaasaegsete poolt pereregistrile omistatud tähtsusest kõneleb see, et perekonnakirjade sisseadmisele oli pühendatud perekonnaseaduse avaparagrahv.

Rahvastikusündmuste registreerimine ja pereregistri pidamine tehti kohalike omavalitsuste ülesandeks.²³ Töömahukuse tõttu toimus pereregistri sisseadmine järk-järgult. Enamasti avati isikukirje seoses isiku või tema lähedase abiellumise või lapse sünniga. Surma registreerimisel surnud isikule kirjet ei avatud. Kuivõrd sellisel põhimõttel oli võimalik kirjed avada vaid osale elanikest, siis kehtestati ka üldised tähtajad – esmalt 1939. aasta algus, mida pikendati aasta võrra. Pereregistri loomisele eelnenud ajal toimunud sündmuste kohta pidid inimesed esitama dokumentaalse tõestuse kirikuraamatutest või muudest allikatest.²⁴ Kord avatud kirjet täiendati iga kord, kui isikuga toimus mõni sündmus, kuni surmani või Eesti kodakondsusest loobumiseni.

Seadus nägi ette isikukirjete avamise ja pidamise inimeste elukohajärgses omavalitsuses. Elukoha vahetumisel oli ette nähtud nende üleviimine uue elukoha omavalitsusse, kuid see ei toimunud automaatselt. Automaatset üleviimist rakendati vaid abiellumisel, mille puhul saadeti naise isikukirje ärakiri mehe omavalitsusse. Seega ei lange perekirjade pidamise koht ja isiku tegelik elukoht alati kokku.²⁵ Uues asukohas avatud registrilehele kanti üle kogu varasem info, eelmises kohas peetud perekonnakiri aga suleti.

Eesti annekteerimine NSV Liidu poolt tõi kaasa ka rahvastikusündmuste registreerimise sovetiseerimise,²⁶ kuid pereregistri täitmist siiski jätkati ning seda ei katkestanud ka Saksa okupatsioon. Suurema tagasilöögi tõi alles 1944. aasta sõjategevus, mis põhjustas mitmel pool registriraamatute hävimise või kaotsimineku. 281-st omavalitsusest puuduvad täielikult 22 ning osaliselt 38 omavalitsuse registriraamatud. Rohkem on kadusid Viru-, Petseri- ja Võrumaal.²⁷ Lisaks lõppes 1944. aasta sügisest paljudes omavalitsustes kaadripuuduse ja passis-

²¹ B. Anderson, A. Coale, E. Härm. *Human Fertility in Russia since the Nineteenth Century*. Princeton: Princeton University Press, 1979.

²² K. Katus. Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. I. – Akadeemia 1994, nr. 1, lk. 134–159; Sündimus ja selle piirkondlikud erisused Eestis demograafilise ülemineku jooksul. II. – Akadeemia 1994, nr. 2, lk. 365–385.

²³ T. Teder. Perekonnaseisumetniku käsiraamat. Tallinn: Siseministeeriumi administratiiv-ala kirjastus, 1939. Käsiraamatusse on kogutud kõik perekonnaseisumetniku tööd reguleerivad seadused, määrused ja juhised.

²⁴ Lubatud olid ka põhjendatud erandid, kui kirikuraamatutele ligipääsemine oli võimatu.

²⁵ A. Must. Eestlaste perekonnaloole allikad, lk. 135–136.

²⁶ Uue korralduse alusena kehtestati Eestis alates 1. jaanuarist 1941 Vene NFSV abielu-, perekonna- ja eestkosteseaduste koodeks (ENSV Teataja, 31.12.1940, nr.73, art. 1007).

²⁷ Kui keskmiselt on võrreldes 1934. aasta rahvaloendusega pereregistris 20% võrra vähem inimesi, siis Viru-, Petseri- ja Võrumaal on see näitaja vastavalt 33%, 47% ja 38%.

tamise tõttu sissekannete tegemine. Lõplik korraldus²⁸ pereregistri sulgemise kohta saabus veebruaris 1949. Registriraamatud siiski säilitati ning see võimaldas praeguse kümnendi algupoolel need digiteerida Tallinna Ülikooli Eesti Demograafia Keskuse ja Siseministeeriumi koostöös taristuprojekti TAP17–6 raames. Digiteeritud andmestikust võetud valimit on oma magistritöös kasutanud Markus Läll.²⁹

Rahvastikuloo uurimise jaoks tuleneb pereregistri väärtus kolmest asjaolust. Esiteks, erinevalt rahvaloendustest, mis fikseerivad olukorra ühel kindlal ajamomendil, kajastab pereregister väga pika ajavahemiku jooksul toimunud protsesse. Selle tulemusena on pereregistri andmestiku alusel võimalik käsitleda sündimuses ja pereprotsessides aset leidnud muutusi 1870.–1880. aastatest kuni Teise maailmasõjani. Teiseks, erinevalt varasematest uurimustest, mis on põhinenud statistilistel koondnäitajatel, võimaldab pereregister käsitleda rahvastiku protsesse üksikisiku tasandil ning seetõttu nüansirohkemalt. Kolmandaks, kui tavapäraselt on pereregistrile sarnased ajaloolised andmestikud koostatud erinevate andmeallikate (kirikumeetrikad jms.) linkimise teel ning hõlmavad üksikuid väikseid piirkondi, siis pereregistri puhul puuduvad mittetäielikust linkimisest ja piirkondade vähesest esinduslikkusest tingitud probleemid.

Artiklis teostatud analüüs hõlmab naisi, kes on sündinud aastatel 1850–1899. Pereregistri tegevuse lõppemise ajaks olid neist ka kõige nooremad jõudnud aktiivse reproduktiivse lõpu lähedale, mistõttu nende emaduslood on andmestikus täielikult ja varasemate põlvkondadega võrreldavalt kajastatud. Hilisemate, 20. sajandi aastakäikude kohta seda paraku öelda ei saa, mis on ka nende analüüsist kõrvale jätmise põhjuseks.

Pereregistril on ka muid puudusi lisaks juba mainitud sõjakahjudele. Esiteks väärrib teadvustamist, et kuna pereregistrit hakati koostama alates 1926. aastast, siis need aastatel 1850–1899 sündinud naised, kes surid või rändasid Eestist välja enne selle loomist, andmestikus ei kajastu. Kuna kõige suurema panuse annab sellesse nimetatud põlvkondade suur suremus lapseas,³⁰ siis sündimuse analüüsi mõjutab vaid osa nimetatud kadudest. Teiseks ei kajastu pereregistris ka see osa rahvastikust, eelkõige vanemaalised, kellele isikukirjeid ei avatud.³¹ Tabel 1 esitab analüüsitavate naiste arvu.

Tabel 1. Isikukirjega naiste arv pereregistris, sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Sünnipõlvkond	Naiste arv
1850–1859	5 186
1860–1869	22 850
1870–1879	44 623
1880–1889	59 024
1890–1899	72 835
Kokku	204 518

²⁸ ENSV Teataja 1949, 9, lk. 156–157. Eesti NSV kodanike kohta perekonnaregistri pidamise lõpetamisest.

²⁹ M. Läll. Fertility Transition in 19th–20th Century Estonia: An Individual Level Perspective. Stockholmi Ülikool, 2014.

³⁰ 1897. aasta elutabeli põhjal suri enne 20. sünnipäeva üle 30% tütarlastest. K. Katus, A. Puur. Eesti rahvastikutrend elutabelite analüüsi põhjal. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 1992, lk. 18.

³¹ Võrreldes 1934. aasta rahvaloenduses ära loetletud naistega on 1850–1854 sündinutest pereregistris vaid 23%, samas kui 1895–1899 sündinud naistest 88%.

Kolmandaks näitas võrdlus rahvastikustatistikaga enne 1926. aastat sündinud ja surnud abieluväliste laste alaregistreerimist, kelle olemasolu oli võimalik pereregistri täitmisel maha vaikida. Neljandaks esineb materjalis ka teabevigu. Perekonnaseisuametnikud võisid pereregistrit täites olla hooletud, vigu võisid teha ka sisestajad andmete digiteerimisel. Sündmuse kuupäevas mõne numbri valesti märkimine võis tekitada andmetes vastuolu (näiteks laps sündis pärast ema surma vms.). Samuti võis mõne ametniku käekiri olla sisestaja jaoks loetamatu või esineda olukordi, kus ühe sündmuse aeg on lihtsalt registrisse märkimata.

Lisaks eespool kirjeldatud vigadele on omaette probleemiks veel registrikirjete ühendamisel tekkinud vead. Nimelt võis üks isik esineda pereregistris nii põhiisikuna kui ka oma vanemate lapsena. Kui lapsele oli eraldi isikukirje avatud samas omavalitsuses, siis sisestati vanemate kirjete juurde vaid viide sellele. Sisestamise järel kasutati viiteid ühenduste loomiseks ja info ületoomiseks. Kuid see ei toiminud kahel juhul. Esiteks, nagu mainitud, ei ole paljudes omavalitsustes kõik registriiraamatud säilinud. Puuduolevast raamatust infot üle kanda polnud aga võimalik. Teiseks komplitseeris kirjete ühendamist 1938. aasta vallareform, mille tulemusel paljud väiksemad vallad liideti suuremateks üksusteks. See muutis mitmete registriiraamatute numeratsiooni, misjuhul kanti üle vale inimese info. Nimetatud viga parandati juhtudel, kui registriiraamatute reformieelne numeratsioon oli võimalik selgelt taastada.

Kirjeldatud vead puudutavad aastail 1850–1899 sündinud naiste kirjetest kokku 12,7%. Ühendusvigu esines 6,2%-l ja muid vigu 9,3%-l kirjetest. Kui ühendusvigadega kirjete osatähtsus on stabiilne kogu analüüsitava põlvkonnavaheajal, siis muude vigade esinemissagedus on märksa suurem vanemates kohortides (1850–1854 16%, 1895–1899 8%). Ruumiliselt on vigadega kirjete jaotus ebahütlane, kuid juhusliku mustriga.

Kõik eespool kirjeldatud probleemid mõjutavad ka analüüsi tulemusi. Andmeosa lõpetuseks on kokkuvõtlikult hinnatud iga probleemi mõju suunda ja võimaluse korral ka selle suurust, mida tulemuste tõlgendamisel tuleb meeles pidada.

1. Registriiraamatute hävimine või kaotsimine Teises maailmasõjas puudutab rohkem hilisema demograafilise nüüdisajastumisega Virumaad ja Kagu-Eestit, mistõttu pereregistril põhinevad sündimustaseme näitajad on tegelikust veidi madalamad.
2. Enne pereregistri loomist surnud (või välja rännanud) ja seetõttu isikukirjet mitte omavate naiste kõrvalejätmise tekitatud moonutuse suuruse kindlakstegemisel puudub Eestis võrdlusandmestik. Mujalt on teada, et 80-aastane tagasivaade toob kaasa umbes 5%-se sündimuse taseme alahindamise.³²
3. Vanemaealiste osalise mitteregistreerimise mõju on keeruline hinnata. Võib oletada, et paremal elujärjel olevad inimesed (kes said keskmisest vähem lapsi) olid asjaajamises usinamad ja on seetõttu ka suurema tõenäosusega registrisse kantud, mistõttu sündimuse tase 1850.–1870. aasta põlvkondades on tegelikuga võrreldes mõnevõrra alahinnatud.
4. Andmeid on mõjutanud ka enne 1926. aastat sündinud abieluväliste laste osaline alaregistreerimine. See näitab pereregistri lastetusmäärat tegelikuga mõnevõrra suuremana, kuid mõjutab keskmist laste arvu vähe.
5. Andmevigadega kirjete kõrvalejätmine tekitab kõige suuremat sündimustaset vähendavat moonutust, sest ühendusvead saavad tekkida ainult lastega ning ka muud vead suurema tõenäosusega enamaste lastega naistel. Kuivõrd vead tulenevad sündmuse kuupäeva puudumisest või väärust, siis on andmevigadega kirjed jäetud analüüsist välja, kui vastav ülesanne nõuab kuupäevade kasutamist.

³² J. van Bavel. The Mid-Twentieth Century Baby Boom and the Changing Educational Gradient in Belgian Cohort Fertility. – Demographic Research, 2014, lk. 925–962.

Analüüsi kava

Aja liigendamise aluseks on artiklis võetud naise sünniaasta, mis jaotab analüüsikogumi sünnipõlvkondadesse ehk -kohortidesse. Ühte põlvkonda kuuluvaid naisi ühendab omavahel neid ümbritsenud keskkonnast ja selle muutustest tingitud elukogemuse sarnasus, mis iga põlvkonna nii eelnevatest kui järgnevatest erinevaks muudab. Rahvastikuarengu analüüsil on kohortvaate eeliseks asjaolu, et protsesside pikemaajalised suundumused on põlvkonnavaates selgemini nähtavad, samas kui perioodlähenedamise puhul kipuvad lühema- ja pikemaajalised muutused omavahel segunema, mis võib komplitseerida üldise arengujoone eristamist.³³ Norman Ryder, üks kohortlähenedamise pioneere, näitas, et ühiskonnaelu suured murrangud võib taandada paljuski põlvkondade vaheldumisele.³⁴ See tõsiasi muudab põlvkonnavaate sobivaks sündimuse nüüdisajastumise käsitlemisel.

Siinne analüüs jaguneb kaheks teineteist täiendavaks osaks. Esimene osa käsitleb sündimuse *taseme* vähenemist. Täpsemini vaadeldakse i) lastetus- ja vallalisusmäära, ii) keskmise laste arvu ning iii) erineva järjekorra sündide (esimesest kuni kaheksandani) esinemises toimunud muutusi. Samuti selgitatakse dekompositsiooni arvutuse abil, mitmendate sündide tõenäosuse vähenemine panustas enim üldisesse sündimuse langusesse. Nagu sündimuse käsitlustes tavapärase, on arvestatud üksnes elussündinud bioloogilisi lapsi. Kuna eespool kirjeldatud kuupäevavead nende küsimuste käsitlemist ei takista, siis on analüüsi esimeses osas aluseks kõigi aastatel 1850–1899 sündinud naiste andmed (n=204518), kes olid pereregistris vaatluse all vähemalt neljakümneks saamiseni ehk sisuliselt aktiivse reproduktiivse lõpuni.³⁵

Teises osas tulevad vaatluse alla muutused sündimuse *ajastuses*. Konkreetsemalt käsitletakse muutusi ema vanuses i) esimese lapse sünni ajal, ii) viimase lapse sünni ajal ning iii) sünnivahemike keskmist pikkust. Neis sündimuse ajastuse tahkudes peegeldub kolm erinevat käitumisstrateegiat, mida on sündide arvu vähendamiseks kasutatud: lastesaamise alguse edasilükkamist, lastesaamise varasemat lõpetamist ning lastesaamise intensiivsuse vähendamist sünnivahemike pikendamise kaudu. Ka teise osa lõpetab dekompositsioon, mis selgitab välja nimetatud strateegiate panused keskmise laste arvu vähenemisse. Et ajastuse mõju saab hinnata vaid naistel, kes on saanud emaks, on analüüsi teisest osast kõrvale jäetud lastetud naised. Samuti on kõrvale jäetud need naised, kelle emadusloo andmetes (kuupäevades) leidis mõni viga, ning abieluväliseid lapsi ja mitmikuid saanud naised. Nende tingimuste tõttu on naiste kogum analüüsi teisest osast väiksem (n=104140).

Tulemused

Tulemused esitatakse kahes osas, esmalt sündimuse taseme ja seejärel ajastuse muutuste kohta. Et tulemusi mõtestada ja laiendada perspektiivi seada, tuuakse võrdlusi teiste riikidega. Eesti demograafilise ülemineku eelse ajastu osas aitavad meid Heldur Palli ja Sulev Vahtre tööd. 20. sajandi algul ilmavalgust näinud põlvkondade osas tugine meil hilisematest rahvaloendustest. Välismaiste uurijate töid saame kasutada võrdlemaks Eesti arengut demograafilise ülemineku ajal teiste Euroopa ühiskondade omadega. Selle juures tuleb siiski arvestada, et andmetike ja meetodika erinevuste tõttu pole võimalik saavutada täielikku võrreldavust uurimuste vahel.

³³ K. Katus, A. Puur, A. Põldma. Eesti põlvkondlik rahvastikuareng. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 2002.

³⁴ N. Ryder. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. – American Sociological Review, 1965, lk. 843–861.

³⁵ Kõrvale on jäetud naised, kes surid või kelle kirje suleti enne 40-aastaseks saamist. Samuti jäi kõrvale väike arv naisi, kelle sünni-, surma- või kirje sulgemise aeg oli registris teadmata.

Sündimuse tase

Lastetuse suurenemine

Sündimustaseme muutuste käsitlust on otstarbekas alustada lastetusest. Nimelt määrab lastetute osatähtsus ära selle, kui suur osa igast põlvkonnast üldse sündimusse ja rahvastikutaastrasse panustab. Kuna lastetud jäävad järelkasvu loomisest täielikult kõrvale, siis on lastetusmäära mõju keskmise laste arvu kujunemisele märgatavalt suurem kui näiteks kahe- või kolmelapseliste osatähtsusel.

20. sajandi keskpaigani moodustas seaduslik abielu sündimuskäitumise ainsa sotsiaalselt aktsepteeritud konteksti ning abieluvälised suhted pälvisid hukkamõistu. Kuna enamik mit-teabiellunute jäid ka lastetuks, siis mõjutas vallalisusmäär tugevalt lastetuse taset. Traditsioonilistes ühiskondades oli vallalisusmäär väga madal, piirdudes vaid mõne protsendiga. Viljatuse tõttu võis lastetusmäär olla sellest veidi kõrgem, eriti ühiskondades, kus paarid enamasti ei abiellunud teismeeas ega varastes kahekümnendates.³⁶

John Hajnal³⁷ näitas, et Euroopas toimus juba varauusajast alates abiellumiskäitumises pööre, mille käigus suurenes naiste vallalisusmäär vähemalt kümnendikuni ning samaaegselt tõusis naiste esmaabiellumisiga 25. eluaastani. Hajnal nimetas seda Euroopa abiellumismustriks ja määratles selle geograafiliseks levikupiiriks mõttelise joone, mis kulges Tries-test Peterburini. Sellest joonest lääne pool asuvatel aladel kinnistus kõrge vallalisusmäär ja hilise naitumiseaga käitumismudel, ida pool aga säilis varasem, madala vallalisusmäär ja varase abiellumusega mudel. Järgnevad uurimused kinnitasid selle piiri olemasolu.³⁸ Euroopa abiellumismuster oli esimene olulise mõjuga sündimuse piiramise strateegia, kuna hiline naitumisiga ja kõrge vallalisusmäär vähendasid ühiskondade keskmist laste arvu varasemaga võrreldes 25–40% võrra.³⁹ Seetõttu oli enne demograafilist üleminekut Euroopas keskmine laste arv naise kohta 4–5 juures, samas kui Venemaal, Aasias ja Aafrikas oli see üleminekuelselt keskmiselt 6–7 lapse juures.

Joonisel 1 on kujutatud vallaliste ja lastetute naiste osakaalu 5-aastaste sünnipõlvkondade kaupa. Mõlemad indikaatorid näitavad vaatluse all olevas kohordivahemikus tõusutrendi, kuid lastetute osatähtsus näitab märksa järsemat kasvu – 20%-lt üle 30%. Mitteabiellunute proportsioon kasvas vaid mõne protsendipunkti võrra, nii et aastail 1895–1899 sündinud naistest jäi vallaliseks 17%. Lisagem, et esmaabiellumisvanus vaatluse all olevate põlvkondade lõikes ei muutunud, mistõttu võib järeldada, et lastetuse kiirem kasv võrreldes vallalisusega ei tulene abielupaaride viljatuse suurenemisest, vaid sellest, et osa abielupaare hakkas lastesaamisest teadlikult hoiduma. Seejuures tuleb silmas pidada, et eespool kirjeldatud andmeprobleemide tõttu võib lastetute osatähtsus olla pereregistris mõnevõrra ülehinnatud ning usutavasti on moonutus tugevam just varasemates kohortides. Seega võib eeldada, et lastetuse suurenemine oli tegelikkuses järsemgi, kui jooniselt paistab. Lisaks avaldab mõju idapoolsete piirialade registriraamatute kaotsimine Teises maailmasõjas, sest sealsete venelaste abiellumus ja sündimus olid Eesti keskmisest suuremad.⁴⁰

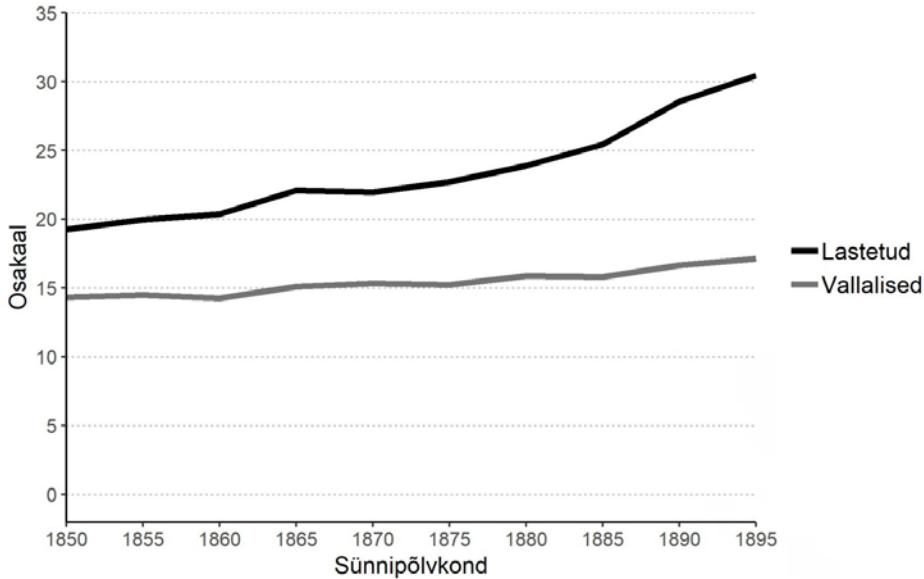
³⁶ H. Leridon. Can Assisted Reproduction Technology Compensate for the Natural Decline in Fertility with Age. A model assessment. – *Human Reproduction*, 2004, nr. 7, lk. 1548–1553.

³⁷ J. Hajnal. European Marriage Patterns in Perspective. – D. V. Glass, D. E. Eversley (eds.). *Population in History. Essays in Historical Demography*. London, Edward Arnold, 1965, lk. 101–143.

³⁸ A. Coale, R. Treadway. A Summary of the Changing Distribution of Overall Fertility, Marital Fertility and the Proportion of Married in the Provinces of Europe. – *The Decline of Fertility in Europe*, A. Coale and S. Watkins (editors). Princeton: Princeton University Press, 1986, lk. 31–79.

³⁹ N. Voigtländer, H. J. Voigt. How the West “Invented” Fertility Restriction. – *American Economic Review*, 2013, nr. 6, lk. 2227.

⁴⁰ Rahvastikuprobleeme Eestis, lk. 103.

Joonis 1. Lastetus- ja vallalisusmäär, naiste sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Allikas: Eesti pereregister.

Võrdluses teiste Euroopa riikidega paistab Eesti silma võrdlemisi suure lastetute naiste hulgaga. Hollandis jäi 19. sajandi kahel viimasel kümnendil sündinud põlvkondades fertiilse ea lõpuks lastetuks peaaegu naistest, 20. sajandi algul sündinutel jäi lastetusmäär Prantsusmaal veidi alla ja Soomes veidi üle veerandi. Saksamaal tipnes see 19. sajandi viimastel aastatel sündinud põlvkondades 28% juures.⁴¹ Ligi 30% oli lastetusmäär samades põlvkondades ka Austrias.⁴² Ent näiteks Hajnali piirist ida pool paiknenud ja hilisema demograafilise üleminekuga Slovakkias jäi lastetuks aastate 1860–1899 sünnipõlvkondades stabiilselt alla 15% naistest.⁴³ Üldine trend lääne- ja põhjapoolsema Euroopa ühiskondades ongi lastetute osakaalu tipnemine 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul sündinud põlvkondades. Pärast seda hakkas lastetute osakaal võrdlemisi kiirelt langema. 20. sajandi rahvaloenduste andmed kinnitavad, et lastetuse selline arengujoon oli omane ka Eestile.⁴⁴ Praegusel kümnendil aktiivse sünnituse lõppu jõudnud põlvkondades on lastetusmäär piirdunud 13–14%-ga.

Keskmise laste arvu vähenemine

Demograafilise ülemineku vältel toimunud sündimustaseme muutuse võtab kõige üldistavamalt kokku keskmine laste arv (joonis 2). Arvestades ajajärgule omast väga suurt lastetusmäära, on keskmine laste arv esitatud kaheselt, nii kõigi naiste kui ka emade (vähemalt

⁴¹ D. T. Rowland. Historical Trends in Childlessness. – Journal of Family Issues, 2007, nr. 10, lk. 1318.

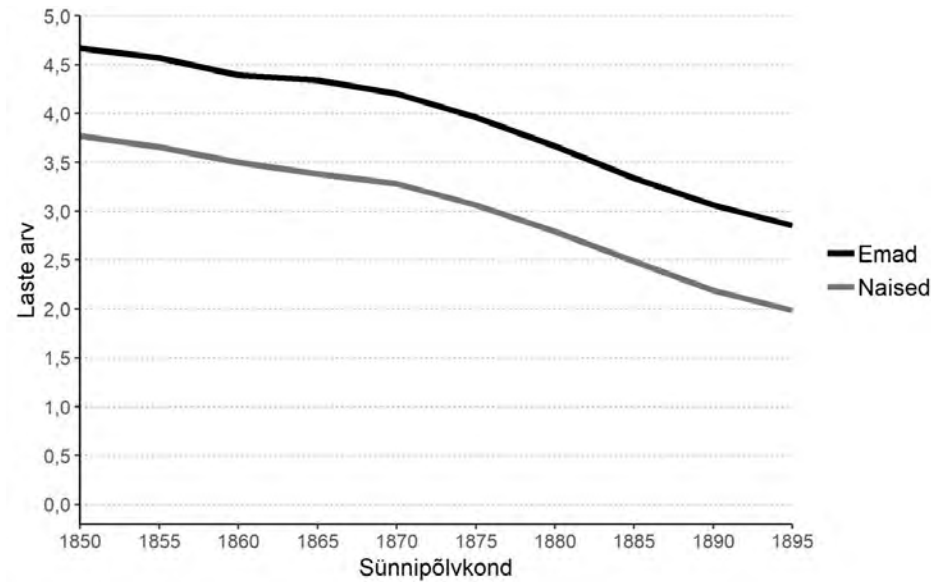
⁴² T. Šobotka. Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. – M. Kreyenfeld, D. Konietzka (eds.). Childlessness in Europe: Contexts, Causes and Consequences. Cham: Springer, 2017, lk. 31.

⁴³ B. Šprocha, P. Tišliar. Some Remarks on the Fertility Transition in Slovakia in the Early 20th Century. – Demografie, 2017, nr. 4, lk. 294.

⁴⁴ T. Šobotka. Childlessness in Europe, lk. 28. Langus kestis kuni viimase sajandi keskpaiku ilma valgust näinud põlvkondadeni. Näiteks Eestis oli 1920. aastate kohortides lastetus 20% ja kolm kümnendit hiljem sündinud põlvkondades juba alla 10%. Samas, lk. 33.

ühe lapsega naiste) kohta. Oodatult on pereregistri andmetes näha keskmise laste arvu vähenemist. 19. sajandi keskpaigas ilmavalgust näinud põlvkondades, kes jõudsid aktiivsesse perekasvuikka 1870. aastatel, oli keskmine laste arv 3,8 last naise kohta. Sajandi lõpu aastakäikudes sündis lapsi peaaegu kaks korda vähem (2,0 last naise kohta). Rahvastikuloos on sedavõrd ulatuslik vähenemine omane vaid sündimusülemineku suhteliselt lühikesele ajajärgule. Emade keskmine laste arv on 0,9 lapse võrra suurem, kuid langustrend on sarnane. See näitab, et sündimustaset tõi lisaks lastetute osatähtsuse suurenemisele oluliselt alla ka emade käitumise muutus.

Joonis 2. Keskmine laste arv, naiste sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Allikas: Eesti pereregister.

Languse mastaabile lisaks saab joonise põhjal teha sündimuse vähenemise kohta veel kaks olulist tähelepanekut. Esiteks on laste arvu vähenemine, kuigi suhteliselt aeglase tempoga, selgesti nähtav juba kõige varasemates analüüsiga hõlmatud põlvkondades. See on kooskõlas Kalev Katuse oletusega, et sündimusülemineku sai Eestis alguse 1850.–1860. aastatel.⁴⁵ Ülemineku „käimalükkajaks“ pidid seega olema pöörde toimumise ajast paarkümmend aastat varem ehk 1830.–1840. aastatel ilmale tulnud põlvkonnad. Teiseks võib joonisel näha sündimuse vähenemise kiirenemist alates 1870. aastate kohortidest, kuni viimastes, 1890. aastatel sündinud põlvkonnas näitab graafikujoon languse aeglustumist.⁴⁶

Saadud tulemuste tõlgendamise juures tuleb silmas pidada laste arvu tõenäolist alahindamist pereregistris, millele osutab võrdlus 1934. aasta rahvaloendusega. Andmete kõrvutamine 1863. aastal ja varem ning aastail 1864–1883 sündinud naistel näitab, et pereregistris on näitaja väiksem. Varasemas põlvkonnas on erinevus 12,7% naistel ja 8,8% emadel ning hilisemas põlvkonnas vastavalt 8,2% ja 6,3%. Vahe tuleneb peamiselt Teise maailmasõja põhjustatud registriraamatute hävimisest suurema sündimusega Kirde- ja Kagu-Eestis. Enne 1863. aastat

⁴⁵ K. Katus. Fertility Transition in the Baltic States, lk. 104.

⁴⁶ 1979. aasta rahvaloenduse andmetel vähenes keskmine laste arv 1900–1909 sündinud eestlannadel võrreldes 1890–1899 kohordiga 8,6% võrra, 1910–1919 põlvkonnas piirdus edasine langus aga kõigest 3,4%-ga.

sündinute võrdluses on väike osa ilmselt ka varasemate põlvkondade naiste alaregistreerimisel pereregistris. 1890. aastatel sündinud naiste osas näitab kõrvutamine 1979. aasta loendusega pereregistri ja loenduse andmete lähedast kokkulangevust.

Arvestades tollast võrdlemisi suurt suremust, eriti väikelastel, on ilmne, et 19. sajandi lõpukümnendite põlvkondades oli sündimus juba taastetasemest madalamal.⁴⁷ Analüüsiiga hõlmatud põlvkondade rahvastikutaastelisele panusele hinnangu andmiseks peame võtma arvesse ka suremuse mõju. Lähtudes sellest, et ema keskmine vanus lapse sünnil (kõiki lapsi arvestades) oli 19. sajandi lõpu aastakäikudes veidi üle 30 aasta, siis 1896.–1897. aasta elutabeli järgi elas selle vanuseni 65% tüdrukutest, 1920. aastate alguseks oli see suhtarv suurenenud 77%-ni.⁴⁸ Pereregistris kajastuvat keskmist sündide arvu ja tüdrukute elulemust arvestades oli 1895.–1899. aasta põlvkonna sündimus hinnanguliselt umbes kolmandiku võrra taastetasemest madalam.⁴⁹ Varasemate elutabelite puudumise tõttu on eelnevate põlvkondade kohta raske arvulisi tulemusi esitada, kuid tõenäoliselt langes keskmine laste arv Eestis taastetasemest allapoole juba 1870. aastate teisel poolel sündinud kohortides.

Heldur Palli on oma töödes ära toonud keskmise laste arvu abielu kohta demograafilise ülemineku eelsel ajajärgul. Rõuge kihelkonnas oli see suhtarv 17. sajandi teisel poolel abielulunutel 4,4 last.⁵⁰ 18. sajandi jooksul naitunud paaridel ulatus see Palli uuritud kihelkondades 5 lapse kanti.⁵¹ See osutab samuti võimalusele, et sündimuse teatav vähenemine oli toimunud juba enne 1850. aastaid sündinud põlvkondades.

Pereregistri andmed kinnitavad, et võrdluses muu Euroopaga oli Eesti sündimusüleminek varane ja sündimuse tase madal. Vaid Prantsusmaal, kus demograafiline üleminek algas juba 18. sajandi lõpukümnenditel, oli 1850. aastatel sündinud naiste keskmine laste arv Eestiga võrreldes selgelt väiksem (3,2 last), sajandi lõpu kohortides oli aga Eesti sündimustase Prantsusmaa omaga sarnane (2,0 last). Teistest Euroopa ühiskondadest oli Rootsis, Belgias ja Inglismaal 1850. aastate põlvkondades laste arv 4,2 ning sajandi lõpu kohortides 2,1 lapse juures. Soomes olid vastavad näitajad 4,8 ja 3,0 last, Saksamaal 5,1 ja 2,2 last.⁵² Venemaal algas sündimusüleminek tuntavalt hiljem ning kõrgemalt tasemelt: kuni 1880. aastatel sündinud naistel oli keskmiselt 7 last naise kohta, sajandi lõpul ilmavalgust näinud naisedki said veel keskmiselt 5 last.⁵³ Varase demograafilise ülemineku riikides oligi sündimuse madalseis 19. ja 20. sajandi vahetusel ilmavalgust näinud kohortides, 20. sajandi algupoole põlvkondades keskmine laste arv taas mõnevõrra suurenes.⁵⁴ See kinnitab Kalev Katuse järeldust, et sündimuse tase oli 19. sajandi viimastel kümnenditel madalam vaid mõnes Euroopa riigis.⁵⁵

⁴⁷ Taastetase tähistab sündide arvu, mille korral laste põlvkond on reproduktiivikka jõudes vanemate omaga arvuliselt võrdse suurusega. Tänapäevase vähese suremuse oludes on taastetase 2,1 last naise kohta.

⁴⁸ K. Katus, A. Puur. Eesti rahvastiku suremustrend elutabelite analüüsi põhjal. Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 1992.

⁴⁹ Olenevalt sellest, kas kasutada 1896/97 või 1922/23 elutabelit, jääb 1895–1899 põlvkonna sündimuse hinnang vahemikku 63–75% taastetasemest. Täpse hinnangu andmiseks läheks vaja põlvkondlikke elutabeleid, mis Eesti kohta paraku puuduvad. On huvitav lisada, et täna Eestis reproduktiiveta lõppu jõudvate põlvkondade keskmine laste arv moodustab taastetasemest 87%.

⁵⁰ H. Palli. Rõuge rahvas XVII sajandi teisel poolel. – Ajaloolise demograafia probleeme Eestis. Tallinn: Kommunism, 1973, lk. 108.

⁵¹ H. Palli. Otepää rahvastik aastail 1716–1799. Tallinn: Eesti Raamat, 1988, lk. 90, 148; H. Palli. Lääne-Eesti rahvastiku struktuur ja taastootmine (Karuse 1685–1799). Tallinn: Eesti Raamat, 1984, lk. 119.

⁵² T. Frejka. The Fertility Transition Revisited: A Cohort Perspective. – Comparative Population Studies, 2017, lk. 96.

⁵³ S. Zakharov. Russian Federation: From the first to second demographic transition. – Demographic Research, 2007, lk. 910.

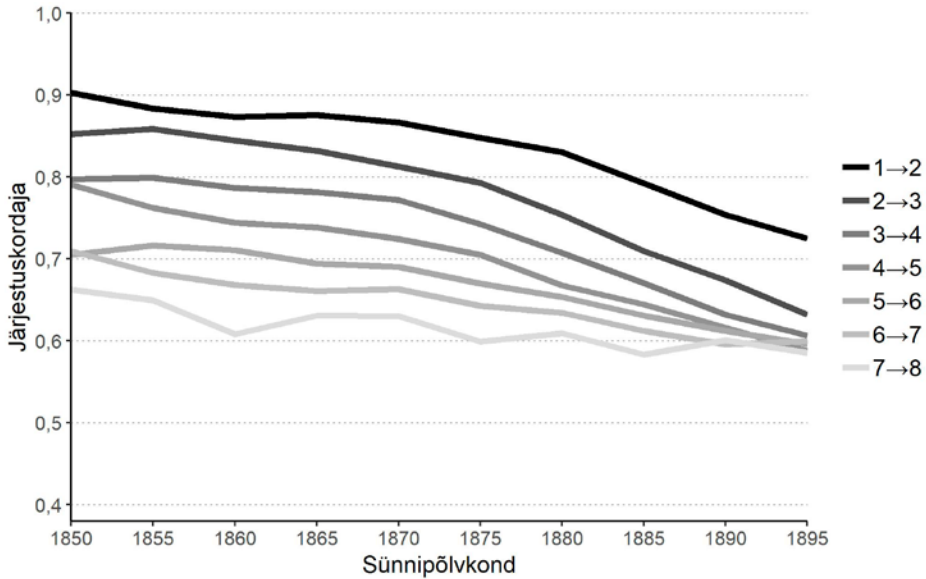
⁵⁴ T. Frejka. The Fertility Transition Revisited, lk. 96–97. Eesti sündimustrend oli erandlik, nagu selgub 1979. aasta rahvaloenduse tulemustest. Meil jätkas sündimus väikese katkestusega 20. sajandi alguse põlvkondades vähenemist. 1920. aastatel sündinud naistel oli ilmselt stalinismi mõjul keskmiselt vaid 1,7 last.

⁵⁵ K. Katus. Fertility transition in Estonia, Latvia and Lithuania, lk. 100.

Erineva järjestuse sündide tõenäosuse muutumine

Tavapäraseks vahendiks, mille abil erineva järjestuse sündide esinemises toimuvaid muutusi analüüsitakse, on järjestus- ehk progressioonkordajad. Need kirjeldavad järgmise lapse saamise tõenäosust sõltuvalt varasemate sündide arvust. Näiteks järjestuskordaja 1→2 peegeldab teise lapse saamise tõenäosust ühelapselistel, kordaja 2→3 kolmanda lapse saamise tõenäosust kahelapselistel jne. Kordaja arvvärtus varieerub nullist, kui mitte ükski naine ei saa järgnevat last, üheni, kui kõik naised sünnitavad veel vähemalt ühe lapse. Ka lastetusmäär on olemuselt progressioonkordaja, mis iseloomustab üleminekut esimesele sünnile.

Joonis 3. Järgmise sünni tõenäosused, naiste sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Allikas: Eesti pereregister.

Järjestuskordajatest selgub, et kuni 1880. aastatel sündinud põlvkondadeni toimus laste arvu suurenedes järgmise sünni tõenäosuse sammsammuline vähenemine – iga järgneva sünniga muutus veel ühe lapse saanute osa väiksemaks. Samas oli alanemine ühtlane ja igal sammul suhteliselt tagasihoidlik. Näiteks aastatel 1855–1859 ilmale tulnud põlvkonnas said teise lapse 88% vähemalt ühe lapse saanutest. Kuus last sünnitanud naistest sai veel ühe aga 68%. Sellest saab järeldada, et nendes põlvkondades lõpetas lastesaamise enamasti vanuse tõusuga kaasnev viljakuse loomulik kadu. Pereplaneerimist tänapäevases mõttes neis põlvkondades ei kasutatud. Pilti rikub veidi vaid kõige varasem, aastatel 1850–1854 sündinud kohort, kus mustri väiksemat selgust põhjustab naiste väike arv. Samal põhjusel võbeleb teistest enam joon, mis tähistab üleminekut seitsmendalt kaheksandale lapsele.

Vaadeldava kohordivahemiku teises pooles on aga näha sündimuskäitumise muutust. Asetleidnud muutus ei seisnenud lihtsalt iga järgneva sünni tõenäosuse vähenemises, vaid seda võib iseloomustada kui „valiva“ käitumise teket. Seejuures tasub tähele panna kahte asja, mis on tegelikult sama käitumismuutuse erinevad tahud. Esiteks, vana, ühtlaste vahedega mustri asemele tuleb uus, mille puhul tekib „veelahe“ teise ja kolmanda lapse saamise tõenäosuse vahel. Kui varastes kohortides piirdus teise ja kolmanda sünni järjestuskordajate erinevus vaid 2–3%-ga, siis 1890. aastate põlvkondades lähenes vahe juba 10%-le. See on

selge märk kahelapselise peremudeli eelistuse tekkest.⁵⁶ 1979. aasta rahvaloenduse tulemustest on näha, et 20. sajandil sündinud põlvkondades stabiliseerus teise lapse sünni kordaja 60–70% tasemel. Kolmanda lapse saamise kordaja seevastu langes hoopis madalamale ja stabiliseerus alles 30–40% juures.⁵⁷

Teiseks tulevad hilisemates põlvkondades allapoole ka kõrgema järjekorra sündide kordajad ja nende vahel enne eksisteerinud erinevused hakkavad kahanema, kuni 1890. aastate teise poole põlvkondades järgmise sünni tõenäosus kolm, neli, viis, kuus ja seitse last saanud naistel sisuliselt võrdsustub. See on juhtunud selle tõttu, et neljanda lapse sünni tõenäosus vähenes suhteliselt rohkem kui viienda sünni tõenäosus, mis omakorda vähenes rohkem kui kuuenda saamise tõenäosus jne. Pikemas vaates osutus kõrgema järjekorra (neljandast kaheksandani) sündide järjestuskordajate võrdsustumine siiski ajutiseks. 20. sajandi esimesel poolel sündinud põlvkondades asendas seda uus, piltlikult väljendudes U-kujuline muster. Selle puhul langeb järgmise lapse saamise tõenäosus pärast teist sündi järsult, kuid kolm või neli last sünnitanute juurest suurema sündide arvuga naiste juurde liikudes hakkab see taas suurenema.⁵⁸

Erineva ulatusega muutused madalama ja kõrgema järjekorra sündide tõenäosuses annavad tunnistust bioloogilise viljakuse rolli vähenemisest ja selle asendumisest abielupaaride teadlike otsustega peamise laste sünni määrava tegurina. See tähendab lapsesuspõhise regulatsiooni teket, kus paaridel on suhteliselt selge arusaam, mitut last nad oma perre soovivad. Eelistusest johtuvalt piirdub enamus ühe, kahe ja vähemal määral kolme lapsega. Soovitud peresuuruse saavutamisel hakkavad nad järgnevate laste sünni teadlikult vältima. Nii kujuneb välja nüüdisaegne sündimuskäitumine. Vähemusena jäävad siiski ka pärast uue käitumismalli üldist omaksvõtmist alles paarid, kes on orienteeritud keskmisest suuremale laste arvule. Nemad piiravad sündimust vähem ning jätkavad laste saamist kauem, osadel juhtudel seni, kuni loomulik viljakus seda võimaldab. Erinevate eelistuste ja käitumisega rühmade kujunemine on aluseks, millel põhineb eespool mainitud tänapäevane (U-kujuline) sünnitõenäosuste muster.

Järjestuskordajaid Heldur Palli oma töödes kahjuks ära ei too, mistõttu võrdlusmoment demograafilise ülemineku eelse Eestiga puudub. Ka teisi riike puudutavates töödes on vähem pidepunkte. Siiski võib nii teise lapse saamise eristumist kui järjestuskordajate U-kujulise mustril kujunemist pidada demograafilise nüüdisajastumise universaalseteks joonteks.⁵⁹ Vähem leidub kirjanduses sündimuse ülemineku varase faasi kirjeldust. Jooniselt 3 paistab, et 1850.–1860. aastate põlvkondades oli laste sünni tõenäosuse vähenemine juba alanud, kuid see ei ole veel „valiv“, vaid puudutas esialgu ühtviisi nii väikese kui ka suurema laste arvuga naisi. Samalaadset käitumismustrit on hiljuti kirjeldatud Inglismaa 19. sajandi lõpu põlvkondades.⁶⁰

Järjestuskordajate vähenemine tähendab muidugi ka keskmise laste arvu vähenemist. Tabel 2 annab vastuse küsimusele, kui palju panustas esimeste, teiste, kolmandate jne. sün-

⁵⁶ T. Sobotka, E. Beaujouan. Two is the best? The persistence of two-child family ideal in Europe. – Population and Development Review, nr. 3, 2014, lk. 391–419.

⁵⁷ K. Katus, A. Puur, A. Põldma. Eesti põlvkondlk rahvastikuareng, lk 148–149.

⁵⁸ K. Katus, A. Puur, A. Põldma. Eesti põlvkondlk rahvastikuareng, lk 148.

⁵⁹ J. Knodel. Demographic Behaviour in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the 18th and 19th Centuries. Cambridge: Cambridge University Press, 1988, lk. 298–308; B. Šprocha, P. Tišliar. Some Remarks on the Fertility Transition, lk. 296; F. van Poppel jt. Mortality Decline and Reproductive Change During the Dutch Demographic Transition: Revisiting a Traditional Debate with New Data. – Demographic Research, 2012, lk. 317–319; D. Reher, A. Sanz-Gimeno. Rethinking Historical Reproductive Change, lk. 713–717.

⁶⁰ E. Garrett, H. Jaadla, I. Timæus. Stopping, Spacing and Postponing in the British Fertility: Insights from Census Data. – European Population Conference, Brussels, 6–8 June, 2018.

dide tõenäosuse vähenemine sündimustaseme üldisesse langusesse. Vastuse leidmisel aitas meid dekompositsiooni meetod.⁶¹ Tabeli esimeses veerus on ära toodud viis 10-aastast naiste sünnipõlvkonda, teises veerus on keskmine laste arv naise kohta nendes kohortides ning kolmandas keskmine laste arvu protsendiline langus võrreldes vahetult eelneva sünnipõlvkonnaga. Ülejäänud veergudes olevad reaprotsendid näitavad erineva järjekorra sündide (esimesest seitsmendani) tõenäosuse muutumise panust keskmine laste arvu langusesse, võrreldes vahetult eelneva kohordiga.⁶²

Tabel 2. Erineva järjekorra sündide tõenäosuse vähenemise panus keskmine laste arvu muutusse, võrreldes vahetult eelneva põlvkonnaga. Sünnipõlvkonnad 1850–1899. Dekompositsiooni tulemused.

Sünnipõlvkond	Laste arv		Panus laste arvu muutusse (%)						
	Keskmine	Muutus (%)	0→1	1→2	2→3	3→4	4→5	5→6	6→7
1850–1859	3,7								
1860–1869	3,4	-6,9	29,1	17,0	19,1	10,9	14,2	4,1	5,4
1870–1879	3,2	-7,8	15,8	20,4	29,6	16,7	11,2	5,9	1,9
1880–1889	2,6	-16,8	18,0	23,4	26,3	16,6	9,1	3,6	1,7
1890–1899	2,1	-20,6	30,8	28,3	21,2	11,5	5,3	2,1	0,8

Allikas: Eesti pereregister.

Arvutusmeetod: K. Zeman, E. Beaujouan, Z. Brzozowska, T. Šobotka. Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. – Demographic Research, 2018, lk. 651–690.

Dekompositsiooni tulemused on kooskõlas sünnitõenäosuste põhjal tehtud tähelepanekutega – madalama ja kõrgema järjekorra sündide ärajäämise panus keskmine laste arvu muutusse on varasemates põlvkondades jaotunud ühtlasemalt kui hilisemates. Hilisemate kohortide vaheliste võrdluste jaoks on üldine sündimustase arenenud nii kaugele, et neli või rohkem last sünnitanud naiste osatähtsus oli muutunud nii väikseks, mistõttu isegi suured vähenemised ei saagi olla enam märkimisväärse panusega üldisele sündimustasemele. Nii vähenes kahe hilisema 10-aastase kohordi võrdluses keskmine laste arv viiendiku võrra ning üle 80% sellest tulenes kolme esimese lapse sünni tõenäosuse muutusest. 1860. ja 1870. aastate põlvkondades oli esimese, teise ja kolmanda lapse saamises toimunud muutuste kogupanus alla 65%. Kohordivahemikku 1850–1899 tervikuna käsitledes langes esimese, teise ja kolmanda lapse sünnitõenäosuse muutuse arvele 80% sündimustaseme vähenemisest.

Samuti on tabelist 2 näha, et varasemates sünnipõlvkondades ei ole suurima panusega esimese ja teise lapse sünnitõenäosuse muutumine. Sellest mustrist hälbib 1850. ja 1860. aastatel sündinud naiste võrdlus. Nimelt annab keskmine laste arvu langusse ootamatult suure panuse (29,1%) esimese lapse sünni tõenäosuse vähenemine ehk lastetusmäär tõus. Samas suurenes lastetusmäär neid põlvkondi kõrvutades vaid 19,8-lt 21,4%-ni ja keskmine laste arvu vähenemine piirdus vaid 7%-ga. Tuletame taas meelde andmestiku laadist tulenevaid probleeme. Konkreetsemalt võib täheldatud hälbe põhjus olla selles, et pereregistri linnas elavate naiste osakaal oli 1860. aastatel sündinutel poole suurem, võrreldes eelneval kümnendil sündinutega⁶³, ning linnades oli lastetus levinum ja sündimus väiksem.

⁶¹ Dekompositsiooni detailide osas: K. Zeman jt. Cohort Fertility Decline in Low Fertility Countries: Decomposition Using Parity Progression Ratios. – Demographic Research, 2018, lk. 651–690.

⁶² Ruumpuudusel on tabelist välja jäetud üleminek kaheksandale lapsele. Panused vastavalt 0,2%, -1,5%, 1,4% ja 0,1%. Selle tõttu ei ole reaprotsentide summa 100.

⁶³ 10-aastastes kohortides linnas elavate naiste osakaal vastavalt kohorditi 20%, 30%, 36%, 40%, 41%.

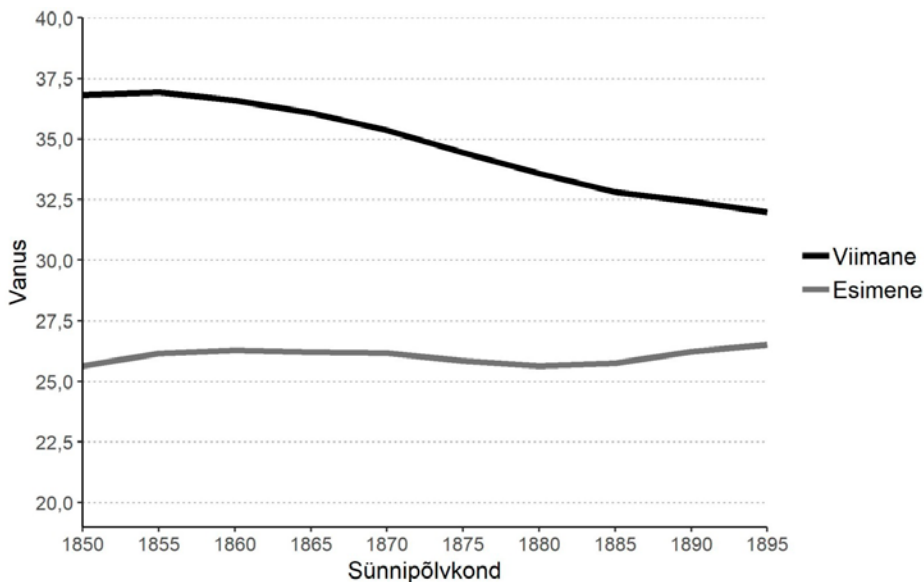
Sünniajastus

Lapsesaamise vanuspiiride muutumine

Demograafilise nüüdisajastumise omaette tähelepanu väärivaks tahuks on lapsesaamise ajastuses aset leidvad muutused. Ajastuse vaatenurgast sõltub laste koguarv kolmest tegurist – millises vanuses lapsesaamist alustatakse, mis vanuses lõpetatakse ning kui pikad on ajavahemikud sündide vahel. Seetõttu annab sünniajastuse käsitlemine teavet, milliseid mooduseid abielupaarid laste arvu piiramiseks kasutasid. Siin avaldatud tulemused sünniajastuse kohta on Eestis esmakordsed, koondandmetel põhinevates töödes pole seda demograafilise nüüdisajastumise aspekti olnud võimalik käsitleda.

Joonisel 4 on näha ema vanus esimese ja viimase lapse sünni ajal. Esitatust ilmneb, et olulise muutuse on läbi teinud lastesaamise lõpetamise vanus. Kui 1850. aastate kohortides said naised viimase lapse keskmiselt 37. eluaastal, siis 1890. aastate lõpu põlvkondades oli lapsesaamise lõpp nihkunud viie aasta võrra nooremale ikka, 32. eluaasta juurde. See on ka ootusele vastav, sest sündimusüleminek tähendabki esmajoonel järgnevate sündide teadlikku ärajätmist, kui soovitud arv lapsi on käes. Seda vastandina traditsioonilisele taastetüübile, kus lastesaamisele pani punkti alles viljakuse kadumine. Emade keskmine vanus esimese sünni ajal on vaadeldavate põlvkondade võrdluses vähe muutunud. Kahe arvoone vaheline ala näitab aktiivse sünnitusea keskmist pikkust. See vähenes analüüsivates põlvkondades üheteistkümnelt aastalt kuuele.

Joonis 4. Naise keskmine vanus esimese ja viimase lapse sünni ajal, naiste sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Allikas: Eesti pereregister.

Joonisest 4 jääb mulje, nagu oleks viimase sünni vanuse vähenemine alanud 1860. aastatel sündinud naistest ning 37. eluaasta juurest. See mulje on kindlalt tingitud andmevigadega kirjete ajastuse analüüsist kõrvalejätmisest. Kuna see puudutas sagedamini just suure lastearvuga naise, keda leidis kõige rohkem 1850. aastate põlvkondades, siis on kohordivahemiku alguses

välja joonistuv platoo lapsesaamise lõpu vanuses ilmselt naiste valikulisest kõrvalejätmisest põhjustatud hälve.

Tegelikkuses võis emade vanus viimase lapse sünnil 1850–1854 põlvkonnas ulatuda 39. eluaasta juurde; pidades silmas ka registriraamatute hävimist suure sündimusega Kirde- ja Kagu-Eestis, siis ilmselt veel kõrgemale. Seda oletust toetavad Heldur Palli tulemused demograafilise ülemineku eelsest ajast, mille järgi oli Otepää kihelkonnas 18. sajandil abiellunud naiste keskmine vanus viimase sünni ajal 41,5 aastat.⁶⁴

Erinevalt viimase lapse saamise vanusest on naiste keskmine vanus esimese lapse sünni ajal olnud suhteliselt stabiilne, püses 26. eluaasta läheduses.⁶⁵ See tähendab, et lapsesaamise edasilükkamine Eestis demograafilise ülemineku aegses sündimuse vähenemises suuremat rolli ei mänginud. Stabiilsuse põhjuseks on asjaolu, et Euroopa abiellumusmudeli leviku tõttu oli abiellumisiga ja lapsesaamise algus Eestis juba enne demograafilise ülemineku algust suhteliselt hiline. Kui Karuse ja Otepää kihelkondades oli 18. sajandi esimesel poolel naiste keskmine abiellumisvanus alla 22 aasta, siis sajandi viimasel veerandil oli see tõusnud üle 24 aasta.⁶⁶ Sulev Vahtre on hingeloenduste põhjal hinnanud, et 18. sajandi lõpul olid naised Jüri kihelkonnas abielludes keskmiselt 25-aastased, ning abielumetriikatele tuginedes, et 1830. aastatel jäi naitumisvanus 24.–25. eluaastale.⁶⁷ Arvestades ajavahemikku abiellumise ja lapse sünni vahel oli lapsesaamise vanus Eestis juba 19. sajandi esimesel poolel pereregistris kajastuval sarnane.

Võrdlus välisautorite uurimustega kinnitab lapsesaamise vanusepiiride muutuse sarnasust Lääne-Euroopaga. Saksamaa eri piirkondade külasid hõlmava andmestiku järgi oli naise keskmine vanus esimese lapse sünnil 19. sajandil abiellunudel püsivalt 25. eluaasta juures, vanus viimasel sünnil langes aga 40 aastalt 37,7 aastani.⁶⁸ Hollandis toimus 1850. aastatel ja 1890. aastatel sündinud naiste esmasünnivanuses ainult väike nihe ülespoole (26. eluaastale), samas kui viimase sünni vanus langes kolme aasta võrra, 35. eluaastale.⁶⁹

Sünnivahemike pikkuse muutumine ja ajastuse tervikvaade

Demograafilise nüüdisajastumise klassikalise käsitluse järgi on keskmise laste arvu vähenemise peamiseks tõukejõuks lapsesaamise teadlik lõpetamine enne viljakusea lõppu.⁷⁰ Hilisemad uurimused on seda seisukohta täpsustanud ja juhtinud tähelepanu sünnivahemike eesmärgipärasele pikendamisele, mis aitab samuti sündimuse alanemisele kaasa, sest nii jõutakse enne viljakusea lõppu saada väiksem arv lapsi.⁷¹ Sellise praktika märke on Euroopas leitud juba demograafilisele üleminekule eelnenud ajajärgust, mil abielupaarid hakkasid raskele majanduslikule olukorrale reageerima sündide edasilükkamisega.⁷²

⁶⁴ H. Palli. Otepää rahvastik, lk. 151.

⁶⁵ Suurema sündimusega piirkondade registriraamatute sagedasema hävimise tõttu võis keskmine esmasünnivanus tegelikkuses olla veidi varasem, kui joonisel 4 nähtub. Petserimaa vene naiste keskmine vanus lastesaamise algul oli üleriigilisest märgatavalt varasem, jäädes 20. eluaasta kanti.

⁶⁶ H. Palli. Lääne-Eesti rahvastiku struktuur, lk. 118; H. Palli. Otepää rahvastik, lk. 145.

⁶⁷ S. Vahtre. Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil. Tallinn: Eesti Raamat, 1973, lk. 178.

⁶⁸ J. Knodel. Demographic Behaviour in the Past, lk. 230, 291.

⁶⁹ F. van Poppel jt. Mortality decline and reproductive change, lk. 314.

⁷⁰ A. J. Coale. The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century as a Chapter in Human Demographic History. – A.J. Coale, S.C. Watkins (eds.). The Decline of Fertility in Europe. Princeton: Princeton University Press, lk. 1–30.

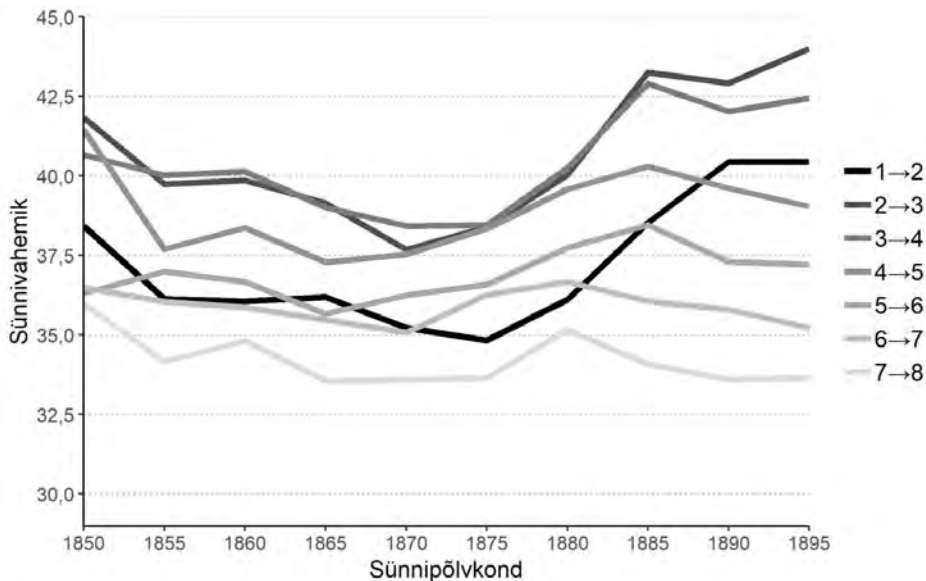
⁷¹ D. Reher, A. Sanz-Gimeno. Rethinking Historical Reproductive Change, lk. 703–704.

⁷² T. Bengtsson, M. Dribe. Deliberate Control in a Natural Fertility Population: Southern Sweden, 1766–1864. – Demography, 2006, nr. 4, lk. 727–746; M. Dribe, F. Scalone, Detecting Deliberate Fertility Control in Pre-Transitional Populations: Evidence from Six German Villages, 1766–1863. – European Journal of Population, 2010, nr. 4, lk. 411–434.

Joonisel 6 on esitatud sünnivahemike keskmine pikkus kuudes alates esimese ja teise sünni intervallist kuni seitsmenda ja kaheksanda sünni intervallini. Kõrvutades varasemaid ja hilisemaid põlvkondi, torkab kõigepealt silma intervallide pikkuse variatsiooni suurenemine. Kui 1850. aastate kohortides jäi lühima ja pikima intervalli keskmise pikkuse erinevus alla kuue kuu, siis 1890. aastate lõpu põlvkondades ulatus see üle 10 kuu. See on märk vahemike pikkust kujundava sündimuskäitumise diferentseerumisest. Samuti muutub hilisemates põlvkondades selgemaks seos sünnijärjekorra ja sünnivahemiku pikkuse vahel – mida kõrgema järjestuse sünd, seda lühem on sellele eelnenud intervall. Ainsa erandi moodustavad teise lapse sünnile eelnenud intervallid.

Sünnijärjekorra ja intervallide pikkuse täheldatud seos sünnivahemike teadlikku pikendamist kindlalt ei tõenda, sest niisugune seos võib esineda ka reguleerimata sündimuse tingimustes, kuna kõrgema järjekorra sündide poole liikudes jäävad kõrvale vähesema viljakusega paarid, mistõttu vastavad sünnivahemikud võivad osutuda lühemaks. Kuid loomuliku viljakuse alusel toimuva selektsiooni abil on raske seletada, miks teise ja kolmanda ning kolmanda ja neljanda sünni vahemikud on pikemad kui intervall esimese ja teise sünni vahel. Selle kõige tõepärasemaks põhjuseks tuleb pidada kolmanda ja neljanda sünni teadlikku edasilükkamist.

Joonis 5. Keskmesed sünnivahemikud kuudes, naiste sünnipõlvkonnad 1850–1899.

Allikas: Eesti pereregister.

Eraldi tähelepanu väärib joonisel 5 esitatud tulemustes pereregistri varasemates põlvkondades toimunud sünnivahemike lühenemine. Kuna selle muutuse mõju oli demograafilise ülemineku üldsuunale vastandlik (laste arvu suurendav), siis on põhjust küsida, kas tegemist võib olla andmevigadega, naiste analüüsist kõrvale jätmisest tingitud hälbega. Arvestades muutuse ilmumist mitmes järjestikusel põlvkonnas kõigi sünnivahemike puhul ja suhteliselt järsku lõppemist, näib niisugune seletus vähetõenäoline. Sünnivahemike lühenemist on demograafilise nüüdisajastumise perioodil täheldatud ka mujal, näiteks 19. sajandil Belgias,⁷³

⁷³ G. Alter, M. Oris, K. Tyurin. The Shape of Fertility Transition: An analysis of Birth Intervals in Eastern Belgium. – Population Association of America Conference, New York, 29–31 March, 2007.

mida on seletatud elatustaseme tõusuga, aga ka rinnaga toitmise aja lühenemisega.⁷⁴ Nende oletuste kontrollimiseks pereregister paraku võimalusi ei paku. Sünniintervallide pikkuses toimunud lühenemine ja sellele järgnenud pikenemine peegeldavad tegelikke käitumismuutusi, ehkki suurema sündimusega piirkondade registriraamatute sagedasema hävimise tõttu Teises maailmasõjas võisid intervallide keskmised pikkused olla lühemad.

Demograafilise ülemineku eelset aega uurides on Heldur Palli näidanud märksa lühemaid sünniintervalle. Suurim erinevus ilmneb teisele ja kolmandale sünnile eelnevate vahemike puhul, kus intervallide keskmise pikkuse vahe pereregistri varasemate põlvkondadega on pea kümme kuud. Lisaks hakkab Pallil kõrgema järjekorra sündidel intervallide pikkus suurenema, eeldatavalt vanemasse ikka jõudvate paaride viljakuse loomuliku vähenemise tõttu. Selle tulemusel on seitsmendale ja kaheksandale lapsele eelnevad sünnivahemikud Pallil sama pikkusega kui pereregistris.⁷⁵ Võrdlus Palli tulemustega viitab tugevalt võimalusele, et sündide hajutamise praktika levis Eestis juba 19. sajandi esimesel poolel sündinud põlvkondades. Teiste riikide uurimustest selgub samuti, et sünnivahemike pikenemisel võib demograafilises üleminekus olla üsna erinev roll. Kui Belgias eelnes sünnivahemike pikendamine lapsesaamise varasemale lõpetamisele, siis näiteks Hispaania, Hollandi ja Rootsi puhul hakati intervallide pikendamist laialdasemalt praktiseerima alles sündimusülemineku lõppfaasis.⁷⁶

Viimaseks hindame täpsemalt analüüsi teises osas vaatluse all oleva kolme teguri – lastesaamise alguse, lastesaamise lõpu ja sünnivahemike pikkuse – panuseid sündimuse langusesse. Selleks kasutame taas kord dekompositsiooniartutust, mille tulemused on esitatud tabelis 3.⁷⁷ Ka nüüd kasutame 10-aastaseid sünnipõlvkondi, mis on ära toodud tabeli esimeses veerus. Teises veerus on ajastusanalüüsi kogumi keskmine laste arv ning kolmandas veerus selle languse määr, võrreldes vahetult eelneva kohordiga. Neljas, viies ja kuues veerg näitavad kolme teguri panust keskmise laste arvu vähenemisse. Kuna, nagu näha, erinevate tegurite mõju suund on kohati vastandlik, siis on sündimust kahandava mõju tähistamiseks kasutatud miinusmärki.

Tabel 3. Lastesaamise vanusepiiride ning sünnivahemike pikkuse muutumise panus keskmise laste arvu muutusse, sünnipõlvkonnad 1850–1899. Dekompositsiooni tulemused.

Sünnipõlvkond	Laste arv		Panus laste arvu muutusse (%)		
	Keskmine	Muutus (%)	Esimene sünd	Viimane sünd	Sünnivahemik
1850–1859	4,4				
1860–1869	4,2	-4,7	-34,4	-101,5	38,9
1870–1879	3,9	-7,6	27,9	-160,1	36,6
1880–1889	3,3	-15,5	15,8	-88,4	-32,5
1890–1899	2,7	-17,7	-36,5	-51,2	-15,9

Allikas: Eesti pereregister

Arvutusmeetod: J. Knodel. Demographic Behaviour in the Past: A Study of Fourteen German Village Populations in the 18th and 19th Centuries. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, lk. 334–343.

⁷⁴ Rinnaga toimine hoiab ära viljakuse taastumise, toimides nii loomuliku rasestumisvastase meetmena.

⁷⁵ H. Palli. Lääne-Eesti rahvastiku struktuur, lk. 120; H. Palli. Otepää rahvastik, lk. 84–86, 151. Osalt on Palli lühemad intervallid seletatud sellega, et tema arvestas ka surnult sündinud lapsi.

⁷⁶ D. Reher, A. Sanz-Gimeno. Rethinking Historical Reproductive Change, lk. 710–712; T. Bengtsson, M. Dribe. The Historical Fertility Transition at the Micro Level: Southern Sweden 1815–1939. – Demographic Research, 2014, lk. 513; Van Poppel jt. Mortality Decline and Reproductive Change, lk. 315.

⁷⁷ Dekompositsiooni detailide osas: J. Knodel. Demographic Behaviour in the Past, lk. 334–343.

Tulemusi vaadates saab selgeks, et sündimuse langust veab esmajoones lastesaamise varasem lõpetamine. Selle teguri mõju laste arvu vähenemisele on olnud suurim – see ilmneb nii 10-aastaseid põlvkondi eraldi vaadeldes kui ka kohordivahemikku tervikuna käsitledes. Lastesaamise varasem lõpetamine on kolmest käsitletud tegurist ka ainus, mille mõju on läbi kõigi põlvkondade olnud püsivalt sündimust vähendav. Kahe ülejäänud teguri mõju suund on vaheldunud. Esmasünnivanuse tõus 1850.–1860. aastatel sündinud naiste võrdluses esmalt vähendas laste arvu, kohordivahemiku keskel aset leidnud langus aga, vastupidi, suurendas sündimust enne, kui 19. sajandi lõpu põlvkondades aset leidnud vanuse tõus taas kord keskmist laste arvu vähendas. Sünniintervallide lühenemise tõttu kohordivahemiku esimeses pooles „mahtus“ aktiivsesse lastesaamisikka rohkem lapsi. 1880. ja 1890. aastate põlvkondades toimunud sünniintervallide pikenemisel oli aga ootuspäraselt keskmist laste arvu vähendav mõju. Kohordivahemikku tervikuna käsitledes ilmneb, et 87% keskmise laste arvu langusest tuleneb lapsesaamise varasemast lõpetamisest.

Järeldused

Enamik teadmistest Eesti demograafilise nüüdisajastumise kohta põhineb statistilistel koondandmetel. Käesolev uurimus erineb varasematest selle poolest, et tugineb isikupõhisele andmestikule. See võimaldas käsitleda mineviku rahvastikumuutusi üksikisiku perspektiivist, mis on rahvastikuloole tänapäevasel uurimisel kujunenud valdavaks lähenemiseks. Milliseid järeldusi saame tulemuste pealt teha?

Esiteks, just uurimusega hõlmatud, 19. sajandi teisel poolel sündinud põlvkonnad olid Eestis demograafilise nüüdisajastumisega seotud muutuste põhilise osa läbiviijad, kuigi, nagu on oletatud juba varem, saame sündimusülemineku alguse dateerida 1830.–1840. aastate põlvkondadesse. Ülemineku lõpuosa ulatub aga 20. sajandi alguse aastakäikudesse.

Teiseks, analüüs kinnitab Eesti sündimuse varast langust ja madalat taset, võrreldes muu Euroopaga. Arvestades tollast võrdlemisi suurt suremust, langes keskmine sündide arv taastepiirist allapoole ilmselt juba 1870. aastate teise poole põlvkondades. 1890. aasta lõpu aastakäikudes oli see taastetasemest aga tervelt kolmandiku võrra allpool, seega nende põlvkondade panus rahvastiku taastootmisesse oli väiksem ka tänases Eestis sünnitusea lõppu jõudvate põlvkondade panusest.

Kolmandaks, tulemuste kohaselt oli Eesti väga väikse sündimuse üheks põhjuseks lastetus, mis oli kõrge juba 19. sajandi keskpaiga kohortides, kuid sages iga järgneva põlvkonnaga. Lastetusmäär saavutas tippaseme 19. sajandi lõpu aastakäikudes, kus järelkasvu ilmaletoomisest jäi kõrvale kuni 30% naistest ehk kaks korda rohkem kui tänapäeval reproduktiivse lõppu jõudnud põlvkondades. Lastetusmäära märgatavalt kiirem kasv võrreldes vallalismääraga näitab, et lastetuse suurenemise peamine tõukejõud oli endisest sagedasem lastesaamisest loobumine abielupaaride hulgas. Kui pidada bioloogilise viljakuse kahanemist vähetõenäoliseks, siis peegeldas abielupaaride lastetuse kasv inimeste teadlikke eluvalikuid. Suure panuse andis sündimuse langusse ka teise ja kolmanda lapse sündide vähenemine. Nende muutuste tagajärjeks oli nelja või enama lapsega naiste osakaalu järsk vähenemine.

Neljandaks, ajastuse vaates andis sündimuse vähenemisse ülekaalukalt suurima panuse lapsesaamise varasem lõpetamine. Lapsesaamise alguses ja sünniintervallide pikkuses toimunud nihetel oli küll sündimust kahandav mõju, kuid kohordivahemiku kokkuvõttes oli see väike ja mõnes kohati hoopis sündimust suurendav.

Viidandaks, sündimuse vähenemine demograafilise ülemineku ajajärgul ei olnud ühtlane. Tulemused näitavad languse kiirenemist alates 1870. aastatel sündinud naistest ning aeglustumist 1890. aastate lõpu põlvkondades. Just 1870. aastate kohortides hakkas tekkima lõhe teise ja kolmanda lapse saanute osakaalude vahel, mis on märk tänapäevase kahelapselise

peremudeli kujunemise algusest. See muutus annab tunnistust bioloogilise viljakuse asendumisest inimeste teadlike valikutega peamise laste sünni määrava tegurina. Ajastusanalüüs näitas ka seda, et 1870. aastate põlvkondades sai hoogu juurde ka sünnivahemike pikendamise praktika, mis sündimuse vähenemist täiendavalt kiirendas. Need tulemused osutavad kahe etapi olemasolule Eesti sündimusüleminekus, mida eristavad teineteisest nii muutuse tempo kui ka selle aluseks olevad mehhanismid.

Siinse analüüsi eesmärk oli ka pereregistri ainese usaldusväärsuse hindamine. Ühest küljest selgus, et pereregistri loomise protseduuril ja registriraamatute osalisel hävimisel on olnud andmete täpsusele negatiivne mõju. See avaldub näiteks keskmise laste arvu mõõdukas alahindamises ja lastetuse ülehindamises. Teisalt tõi analüüs aga positiivsena esile registriainese kooskõla 20. sajandi rahvaloendustega. Seetõttu võib pereregistri materjali pidada rahvastikooluliseks uurimistööks küllaldaselt usaldusväärseks, kuid konkreetsete tulemuste tõlgendamisel, eriti ajastust puudutavas, tuleb kindlasti arvestada ka materjali puudusi. Pereregistri andmestik pakub mitmekülgseid võimalusi Eesti demograafilise nüüdisajastumise eri tahkude edasiseks uurimiseks.

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri toel (projektid PUT1571 ja PRG71).